ડૉ. ભરતભાઇ એમ. પટેલ
ડી.એન.પી.આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ડીસા

ઉપનિષદોના શાંતિમંત્રોનું રહસ્ય

પ્રસ્તાવના :

અધિકારી મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિને પરમતત્વની સમીપ લઈ જઈ પરમતત્વની સાથે અભેદ ભાવે સ્થાપન કરી-અવિધાને તેના કાર્ય શોકમોહાદીની એકાંતિકને આત્યાંતિક નિવૃતિકરનારી બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષદ કહેવાય છે. એ બ્રહ્મવિદ્યાની' પ્રાપ્તિ કરાવનાર જ્ઞાનોપદેશ કરનાર ભાગો પણ ઉપનિષદમાં (બ્રહ્મવિદ્યામાં) હેતુભૂત હોવાથી ઉપનિષદ કહેવાય છે. વેદના સહિતભાગમાં તથા બ્રાહ્મણભાગમાં જેમ કેટલીક ઉપનિષદો છે તેમ તે બે ભાગથી ભિન્ન સ્વતંત્ર પણ કેટલીક ઉપનિષદો છે. ઇશ, કેન, કડ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડૂકય, તૈતિરીય, ઐતરેય, છાંદોગ્યને બ્રહ્મદારણ્યકએ દશ ઉપનિષદો વિશેષ પ્રાચીન તથા પ્રમાણભૂત ગણાય છે. 1 શ્વેતાશ્વર, કૌષોતકિ, જાબાલ, માઈટરાયની, નૃસિહતાપનીય કૈવલ્યને પરમહંસ આદિ બીજી કેટલીક ઉપનિષદો પણ પ્રાચીન મનાય છે. અલ્લોપનિષદ આદિ અન્ય કેટલીક ઉપનિષદો આધુનિક હશે એમ પણ તેમના વિષય તથા ભાષાથી જણાય છે. વર્તમાનકાલમાં દેવનાગરી અક્ષરોમાં મુદ્રીત થયેલી ૧૧૮ ઉપનિષદો મળી શકે છે. તેમાં ઈશથી શ્વેતાશ્વર સુધીની અગિયાર ઉપનિષદો મુમુક્ષને વિશેષ ઉપયોગી હોવાથી આ ગ્રંથમાં મૂલસહિત તેમની ગુજરાતી ટીકા આપવામાં આવી છે. માંડ્ક્યોપનિષતપરથી ભગવાન ગૌડપાદની કારિકા પણ મુમુક્ષને ઉપયોગી હોવાથી તે પણ ગુજરાતી ટીકા સહિત આપેલી છે. બાકીની ૧૦૭ ઉપનિષદોનો સાર આપવામાં આવ્યો છે કે જેથી તે ઉપનિષદોમાં શો વિષય છે તે જિજ્ઞાસુઓના જાણવામાં આવે. સર્વે ઉપનિષદોનું મુખ્ય તાત્પર્ય જીવબ્રહ્મનૂ અભેદ જાણવામાં છે.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો શાંતિમંત્ર

ॐ पूर्णमदः पूर्ण मद पूर्णात्पुर्णमुदश्च्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाव शष्यते ।

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

<u>શબ્દાર્થ</u> :   આ પૂર્ણ (છે), આ પૂર્ણ (છે) પુર્ણથી પૂર્ણ ઉત્કૃસ્ટ થાય છે. પુર્ણના પૂર્ણને લઈને પૂર્ણ જ અવશેષ રહે છે. ૐ શાંતિ (થાઓ), ૐ શાંતિ (થાઓ), ૐ શાંતિ (થાઓ).

<u>વિવેચન</u> : આ એટલે તત્પદનો લક્ષ્યાર્થ જે નિરૂપધિક ચેતન તે પૂર્ણ એટલે નિર.

આ એટલે ત્વં(જીવ) પદનો લક્ષ્યાર્થ જે અવિધારૂપ ઉપાધિથી રહિત ચેતન તે પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી નિરનીશય વ્યાપક છે. પૂર્ણ એટલે કારણબ્રહ્મથી (માયા વિશિષ્ટ ચેતનથી) પૂર્ણ એટલે કાર્યબહ્મ(સૂક્ષ્મ શરીરોની સમાષ્ટિરૂપ વિશેષણવાળું ચેતન) ઉત્કૃષ્ટ એટલે વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે, ને તેનાથી વિરાટ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. પૂર્ણ એટલે કાર્યબ્રહ્મના અસ્તિ ભાતીને પ્રિયરૂપ પુર્ણભાવને લઈને આત્યંતિક પ્રલયના જ્ઞાન વડે થનારા કારણ સહિત કાર્યના લયના સમયમાં પુર્ણ એટલે સચિદાનંદ અવશેષ રહે છે. આ શાંતિપાઠમા ત્રણે કાલમાં પરામાંશાંતિ રૂપ જે બ્રહ્મ છે તેનું સ્વરૂપ સમજાવી સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે. એમાં ૐ એ શબ્દ વડે સગુણનિર્ગુણબ્રહ્મના નામનું કથન છે અને ત્રણવાર શાંતિના ઉચ્ચારણથી આ ઉપનિષદનું અધ્યયન કરનારાઓની, પોતાના સ્થૂલ શરીરના, સૂક્ષ્મ શરીરના અને કારણ શરીરના જવરોતી વા આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ તાપોની નિવૃતિ કરવા માટે દયાલુ પરમાત્મપ્રતિ પ્રાર્થના છે.

<u>કેનોઉપનિષદ/ છાંદોગ્યોપનિષદ</u> :

શ્રીસામવેદની ઉપનિષદના આરંભમાં મુક્તિકાઉપનિષદની શ્રુતિ પ્રમાણે આ શાંતિપાઠ ભણાય છે.

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बल मन्द्रिया ण च सर्वा ण। सर्वं ब्रहमौपनिषदं माहं ब्रहम निराकुर्यां मा मा ब्रहम निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु। तदात्मनि निरते य

ऊपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

<u>શબ્દાર્થ</u> : મારા અંગો તૃપ્ત થાઓ, વાણી, ધ્રાણ, ચક્ષુ, ક્ષોત્ર અને બલ (અંતઃકરણ) તથા સર્વ ઇન્દ્રિયો (તૃપ્ત થાઓ) હું સર્વ વેદનો અને ઉપનિષદ વડે ગમ્ય બ્રહ્મનો ત્યાગ ન કરૂં. (અને) બ્રહ્મ મારો ત્યાગ ન કરો, અનિરાકરણ હો, મારૂ અનિરાકરણ હો. તે આત્મામાં પ્રીતિવાળા મારામાં

ઉપનિષદોમાં ધર્મો(કહ્યા છે) તે હો. મારાંમાં તે હો, ॐ શાંતિ (થાઓ), શાંતિ (થાઓ), શાંતિ (થાઓ).

<u>વિવેચન :</u> હે પ્રભો ! મારા અંગો (હાથ આદિ અવયવો) પુષ્ટ વા તૃપ્ત (વિષયાનુરાગરહિત) થાઓ. વાણી, ઘ્રાણ, ચક્ષુ, ક્ષોત્ર, અંતઃકરણ અને અન્ય સર્વે ઇન્દ્રિયો પુષ્ટ વા તૃપ્ત થાઓ. હું સર્વે વેદના અંત એટલે રહસ્યરૂપ વા શિરોભાગરૂપ ઉપનિષદોનો અને ઉપનિષદોથી ગમ્ય નિરતિશયવ્યાપક ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મનો ત્યાગ ન કરું, અર્થાત તેઓમાં મને અગાધ શ્રદ્ધા રહે, તથા તે બ્રહ્મ મારો ત્યાગ ન કરે, અર્થાત તે સર્વદા મારા આતમારૂપે જ રહે. એમ પરસ્પરનો કલ્પિત ભેદ મટી બંનેનો સર્વદા વાસ્તવિક અભેદ રહો. વિષયાનુરાગ વડે મારા સ્વરૂપમાથી મારો ત્યાગ ન થાઓ. નિરતિશયવ્યાપક એ આત્મામો પ્રીતિવાળો જે હું તે મારામાં ઉપનિષદોમાં જે શમદમાદિ ધર્મો કહેલાં છે તે હો. તે ધર્મો મારામાં હો. બે વાર કથન આદરાર્થે છે. ॐ શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ. ॐ એ બ્રહ્મનું નામ છે. ત્રિવિધ તાપની નિવૃતિ થવા માટે શાંતિ થાઓ એ શબ્દનું ત્રણ વાર ઉચ્ચારણ કર્યું છે.

<u>કઠોપનિષદ /શ્વેતાશ્વરોપનિષદ/બૃહદારણ્યોપનિષદ</u>

શ્રીકૃષ્ણયજુર્વેદની ઉપનિષદના આરંભમાં તથા અંતમાંઆ શાંતિપાઠ ભણાય છે. :

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।

तेजस्वि नावधीतमस्तु मा वद् वषावहै ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

<u>શબ્દાર્થ</u> : (તે) અમારું બંનેનું સાથે પાલન કરો. (તે) અમારું બંનેનું સાથે રક્ષણ કરો. (અમે બંને) સાથે (વિદ્યાકૃત) સામર્થ્ય સંપાદન કરીએ છીએ. અમારું બંનેનું અધ્યયન કરેલું સામર્થ્યવાળું થાઓ (અમે તે પરસ્પર) દ્વેષ ન કરીએ. ॐ શાંતિ (થાઓ) શાંતિ (થાઓ) શાંતિ (થાઓ).

<u>વિવેચન</u> : ઉપનિષદે જણાવેલા જે પરમેશ્વર છે તે પરમેશ્વર વિદ્યાના સ્વરૂપના પ્રકાશથી (બ્રહ્મજ્ઞાનથી) અમારું બંનેનું – ગુરુનું તથા શિષ્યનું – સાથે પાલન કરો. વળી તે જ પરમેશ્વર અમારું બંનેનું બ્રહ્મવિદ્યાના ફૂલના પ્રકાશથી (મોક્ષથી) સાથે રક્ષણ કરો. અમે બંને સાથે જ વિદ્યાવડે ઉત્પન થતું શોકમોહના અભાવ સ્વરૂપ સામર્થ્ય સંપાદન કરીએ. એમેએ જે અધ્યયન

કરેલું છે તે અધ્યયન સામર્થ્યવાળું થાઓ. અમે બંને પરસ્પર દ્વેષ ન કરીએ. ૐ શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ. અહી શાંતિ થાઓ એ પદોનું ત્રણ વાર ઉચ્ચારણ છે તે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, ને અધિદૈવીક, તાપની નિવૃદ્ધિ માટે છે. અને જે ૐ શબ્દ છે તે મંગલરૂપ પ્રયોજન વાળો છે.

<u>મુંડકોપનિષદ / માંડુક્યોપનિષદ / પ્રશ્નોપનિષદ :</u>

આ ઉપનિષદના આરંભમાં આ પ્રમાણે શાંતિપાઠ ભણાય છે. :

ॐ भद्रं कर्णे भः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्ष भर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनू भः । व्यशेम देवहितं यदायूः ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

<u>શબ્દાર્થ</u> : હે યજન કરવા યોગ્ય દેવો ! કાનોવડે (અમે) કલ્યાણને સાંભળીએ, નેત્રોવડે (અમે) કલ્યાણને જોઈએ, (ને) દ્રઢ અંગોવડે (તથા) શરીરોવડે સ્તવન કરતાં (છતા અમે) દેવ નિર્માણ કરેલું જે આયુષ (છે તેને) પામીએ. ૐ શાંતિ (થાઓ), શાંતિ (થાઓ) શાંતિ (થાઓ).

<u>વિવેચન</u> : યજ્ઞોમાં ચરુ તથા પુરોડાશ આદિ હવિષવડે યજન કરવાને યોગ્ય એવા હે દેવો! આપની કૃપાથી અમે અમારા કાનોવડે કલ્યાણને સાંભળવાને સમર્થ થઈએ, અર્થાત અમંગલ સાંભળવાનો વા બધિર થવાનો સમય આપની કૃપાથી અમને ન પ્રાપ્ત થાય. તથા આપની દયાથી નેત્રોવડે અમે કલ્યાણને જોવાને સામર્થ્ય થઈએ, અર્થાત અમંગલ જોવાનો તથા નેત્રરહિત થવાનો સમય આપની કૃપાવડે અમને ન આવે; અને દ્રઢ એવા હાથપગાદિ અંગોવડે તથા શરીરોવડે અને વાણીવડે આપનું સ્તવન કરતા છતાં અમે પ્રજાપતિએ નિર્માણ કરેલું એક સો વર્ષોનું, વા એક સો સોળ વર્ષનું, અથવા એક સો વીસ વર્ષનું જે સંપૂર્ણ આયુષ તેને પામીએ. ઇંદ્રિયોની તથા અંતઃકરણની વિહિત પ્રવૃતિને દિર્ધાયુષ એ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં જે શ્રવણાદિ સાધન છે તેથી જિજ્ઞાસુઓએ દેવોપાસે પૂર્વોક્ત પ્રાર્થના કરી છે. ૐ શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ. ૐ એ સર્વ ઉપનિષદો વડે પ્રતિપાદ્યનું સ્મરણ કરાવે છે, ત્રણવાર શાંતિના ઉચ્ચારણથી ત્રિવિધ તાપની વા ત્રણે શરીરના તાપની નિવૃતિ ઇચ્છેલી છે.

<u>તૈતરીયોપનિષદ :</u>

ॐ शं नो मत्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं नो इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो वष्णुरुरुक्रमः ।
नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मा स । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्या म ।
ऋतं वदिष्या म । सत्यं वदिष्या म । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् ।
अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ [सत्यं वदिष्या म पश्च च] इति प्रथमोडनुवाक:
॥ १ ॥

શબ્દાર્થ : ૐ મિત્ર અમને સુખકર થાઓ. વરુણ (અમને) સુખકર (થાઓ), અર્યમાં અમને સુખકર (થાઓ), ઇન્દ્ર(ને) બૃહસ્પતિ અમને સુખકર(થાઓ), ઉરુક્રમ વિષ્ણુ અમને સુખકર(થાઓ), બ્રહ્મને નમસ્કાર. હે વાયો ! આપને નમસ્કાર. આપ જ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ છો. આપને જ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ કહીશ. ઋત કહીશ. તે મારૂ રક્ષણ હો. તે વક્તાનું રક્ષણ કરો. મારૂ રક્ષણ કરો. ૐ શાંતિ(થાઓ), શાંતિ (થાઓ), શાંતિ (થાઓ).

વિવેચન - સર્વવ્યાપક તથા ચરણના આભમાંની દેવ વિષ્ણુ અમને સુખ કરનાર થાઓ. તે દેવો સુખ કરનારા થાય તો પ્રતિબંધ વિના તત્વવિદ્યાનું શ્રવણ, (શ્રી સદગુરુના ચરણાવિંદનીસમીપ ગમનપૂર્વક વેદાંતોના તાત્પર્યનો નિશ્ચય), ધારણ(શ્રવણ કરેલા વિષયનું અવિષ્મરણીય) અને ઉપયોગ (શિષ્યોપ્રતિ નિરૂપણ) થાય છે તેથી શિષ્યોએ તે પાંચ દેવોની "અમને સુખ કરનાર થાઓ" એમ પ્રાર્થના કરી છે. બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળા સુમુક્ષ વડે, હવે બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવામાં આવતા વિઘ્નોની નિવૃતિ માટે, સર્વે ક્રિયાના ફ્લો જેમને ધીન છે એવા કારણબ્રહ્મને નમસ્કાર કરાય છે – કારણબ્રહ્મરૂપ વાયુને(સુત્રાત્માને) નમસ્કાર. હે કાર્યબ્રહ્મરૂપ વાયો ! (પ્રાણવાયો) તમને નમસ્કાર હો. કાર્યકારણનો અભેદ હોવાથી હે કાર્યબ્રહ્મ ! તેમજ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ છો તેથી હું તમને જ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ કરીશ, જેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તથા જેમ કરવા યોગ્ય છે. એવો બુદ્ધિમાં સારી રીતે નિશ્ચય કરેલો અર્થ ઋત કહેવાય છે; તે ઋત આપને આધિન હોવાથી આપને જ ઋત કહીશ. વાણીવડે અને શરીરવડે સંપાદન કરેલું સત્ય પણ આપણે આધીન જ સંપાદન કરવાયોગ્ય છે. તેથી આપને જ સત્ય કહીશ. તે સર્વાત્મા મારૂ (વિદ્યાર્થીનું) વિદ્યામાં જોડાવા વડે રક્ષણ કરો. મારૂ રક્ષણ કરો. આચાર્યનું રક્ષણ કરો. ૐ એ સર્વ વિદ્યાની નિવૃતિ કરનારું પરમાત્માનું નામ છે. શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ એમ જે ત્રણ વાર

કથન છે તે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને અધિદૈવિકરૂપ જે તત્વવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં ત્રણ વિઘ્નો છે તેમની નિવૃતિ માટે છે.

ઉપનિષદમાં અર્થના જ્ઞાનનું પ્રધાનપણું હોવાથી આ ગ્રંથના પાઠમા સ્વર, ઉષ્મ અને વ્યંજનરૂપ અક્ષરોના રખેને પ્રમાદ થાય આ અભિપ્રાયથી પ્રથમ શિક્ષાધ્યાનનો આરંભ કરવામાં આવે છે.

ઐતરેયોપનિષદ :

વિદ્યામાં પ્રતિબંધ કરનારા વિઘ્નોની નિવૃતિ માટે શ્રીઋગ્વેદની ઉપનિષદોના આરંભમાં નીચે પ્રમાણે શાંતિપાઠ ભણવાનો મુક્તિકોપનિષદને આધારે શિષ્ટાચાર છે. :

ॐ । वाङ् मे मन स प्रतिष्ठिता ।मनो मे वा च प्रतिष्ठितमा वरावोर्म ए ध ।

वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्सदाधाम्यूत्म वदिष्या म,

सत्यं वदिष्या म, तन्मामवतु, तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारामवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

શબ્દાર્થ : મારી વાણી મનમાં સ્થિત (થાઓ), મારૂ મન વાણીમાં સ્થિત (થાઓ), હે આત્મન ! મારે માટે પ્રકટ થા. (હે વાણી ! તથા હે મન !) મારે માટે વેદને લાવવામાં સમર્થ થાઓ. મારૂ શ્રવણ કરેલું પરિત્યાગ ન કરે. આ અધ્યયન કરેલા વડે દિવસરાત્રોને જોડું છું, ઋત બોલીશ. સત્ય કહીશ. તે મારૂ શ્રવણ કરો. તે વક્તાનું રક્ષણ કરો. મારૂ રક્ષણ કરો. વક્તાનું રક્ષણ કરો. ॐ શાંતિ (થાઓ), શાંતિ (થાઓ), શાંતિ (થાઓ).

વિવેચન : તત્વવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરનારા ગ્રંથના પાઠમા પ્રવુત્ત થયેલી મારી વાણી સર્વદા મનમાં સ્થિર થાઓ , અર્થાત મનવડે જે જે શબ્દસમૂહ કહેવાને ઇચ્છિત હોય તેને જ તે ભણો. મન સાવધાન થઈને વાણીમાં સ્થિર કરો, કે જેથી વાણી શબ્દોનું યથાયોગ્ય ઉચ્ચારણ કરે. હે આત્મન ! અવિદ્યાને દૂર કરી મારે માટે આવિર્ભાવ પામ. હે વાણી ! તથા હે મન ! તમે મારે માટે તત્વવિદ્યામાં પ્રતિપાદક ગ્રંથને સંપાદન કરવામાં સમર્થ થાઓ. મે જે સતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યું હોય તે વિસ્મૃત ન થાઓ. આ અધ્યયન કરેલા ગ્રંથોનું આલસ્યનો પરિત્યાગ કરીને હું રાતદિવસ પઠન કરું. મનવડે સત્યનું ચિંતન થાઓ. વાણીવડે સત્ય બોલાવો. તે બ્રહ્મતત્વને સમ્યગબોધવડે મારૂ પાલન કરો. તે બ્રહ્મતત્વ બોધકપણાના સામર્થ્ય પ્રદાન વડે આચાર્યનું

પાલન કરો. તે બ્રહ્મ અવિદ્યા તથા તેના કાર્યની નિવૃતિ વડે મારૂ રક્ષણ કરો. તે બ્રહ્મવિદ્યાના સંપ્રદાયની પ્રવૃતિ કરવી શકે એવા શિષ્યની પ્રાપ્તિથી થનારા સંતોષ વડે આચાર્યનું પાલન કરો. તે આચાર્યનું પાલન કરો. પુનરુક્તિ આદરાર્થે છે. ૐ શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ

સંદર્ભ પુસ્તક-૧૦૮ ઉપનિષદ સંગ્રહ—સસ્તુ સાહિત્ય

ડો. ભરતભાઇ એમ. પટેલ ,ડીસા કોલેજ